

Awareness Raising and Training Measures for the Istanbul Protocol in Europe

Juridische module

De strijd tegen straffeloosheid, of: waarom foltering documenteren in (West-) Europa?

Dit werk is gepatenteerd onder een

[Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivs 3.0 Unported Licentie](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/).

Dit project werd gefinancierd met steun van de Europese Commissie. Deze tekst reflecteert enkel de visie van de auteur(s), en de Commissie kan niet verantwoordelijk worden gehouden voor enig gebruik van de informatie die er in vevat zit.

Education and Culture DG

Lifelong Learning Programme

INHOUDSTAFEL

1. Het verzamelen van juridisch bewijsmateriaal	6
2. Waarom het grondig documenteren van wettelijk toelaatbaar bewijs noodzakelijk is in (West-) Europa.	7
2.1 Bescherming van getraumatiseerde personen door hen niet te repatriëren en zo mogelijk bloot te stellen aan foltering	8
2.2 Erkenning van het lijden van slachtoffers.....	9
2.3 Het benoemen van mensenrechtenschendingen	9
2.4 Het stelt slachtoffers in staat daders te vervolgen in de nationale rechtbanken van hun thuisland.....	10
2.5 Faciliteren van de vervolging van daders voor internationale tribunalen of rechtbanken van derde landen.....	11
2.6 Aanscherpen van kennis aangaande foltering en andere vormen van misbruik.....	11
2.7 Documentatie is makkelijker in veilige en welgestelde landen	12
2.8 De aandacht vestigen op het feit dat foltering of mishandeling nog steeds kunnen bestaan in zogenaamde "beschaafde" landen.....	13
3. Literatuur.....	13

1. Het verzamelen van juridisch bewijsmateriaal

Deze opleidingsmodule heeft het doel om praktische richtlijnen naar voor te schuiven met betrekking tot het “Handboek voor het efficiënt onderzoeken en documenteren van foltering en andere wrede, onmenselijke of vernederende behandeling of straf” (verder: Istanbul Protocol). Om deze reden volgt de trainingsmodule de structuur en de doelstellingen van het Istanbul Protocol. (1) De voornaamste doelstelling van het Istanbul Protocol is aan te tonen hoe men bewijs dient te vergaren in vermeende gevallen van foltering, opdat dit bewijs toelaatbaar zou zijn voor de rechtbank. Op een gelijkaardige manier is het Art-IP trainingsmateriaal erop gericht dokters, psychologen, psychiaters, juristen en alle andere personen die in het brede veld van mensenrechten werken, in staat te stellen om op een duidelijke manier vermoedelijke gevallen van foltering te documenteren evenals de noodzaak van dergelijke documentatie aan te tonen.

Het Istanbul Protocol begint met het oplist en becommentariëren van alle relevante internationale wettelijke standaarden en benoemt alle relevante ethische codes die van kracht waren ten tijde van het schrijven van het Protocol. In hoofdstuk 3 worden richtlijnen aangegeven die men dient te volgen om op een efficiënte en professionele wijze een juridisch onderzoek naar foltering uit te voeren. Meer concreet wordt aangegeven hoe men een efficiënte en professionele onderzoekscommissie dient op te zetten. Verder geeft het Istanbul Protocol ook algemene richtlijnen mee om slachtoffers te ondervragen op een manier waarop de slachtoffers geen risico lopen op vergelding indien ze nog in hechtenis zitten, noch op hertraumatisering door de confrontatie met pijnlijke vroegere gebeurtenissen. De meest uitgebreide hoofdstukken van het Istanbul Protocol behandelen de vergaring van medisch bewijsmateriaal, meer bepaald “fysiek bewijs van foltering” en “psychologisch bewijs van foltering”. Deze hoofdstukken zijn cruciaal aangezien het genereren van grondig gedocumenteerd medisch bewijsmateriaal een sleutelrol kan spelen in vele juridische procedures waarin vermoedelijke gevallen van foltering worden afgehandeld. Het Istanbul Protocol bevat ook drie bijlagen waarvan twee er ook op gericht zijn om praktische en directe ondersteuning te bieden aan het medisch onderzoek van slachtoffers van foltering.

De grote nadruk die in het Istanbul Protocol wordt gelegd op het verzamelen van bewijsmateriaal dat ontvankelijk is voor een rechtbank, kan worden verklaard vanuit de historische context waarin het tot stand is gekomen. De eerste aanleiding tot het Istanbul Protocol was de zaak van *Baki Erdoğan*, een Turks burger van de stad Aydin. Hij werd er van

 zie het overzicht van het Istanbul Protocol! (1)

beschuldigd lid te zijn van een verboden organisatie, en werd om deze reden op 10 augustus 1993 ontvoerd door de politie. Tien dagen na zijn ontvoering werd hij naar een hospitaal gebracht in comateuze toestand. Hij is nooit uit deze coma ontwaakt. Hoewel in het officiële medische rapport melding wordt gemaakt van een “natuurlijke dood” (door een hongerstaking), ontdekte de familie van Baki Erdoğan ernstige verwondingen en andere tekenen van foltering op zijn lichaam tijdens de begrafenis. Op basis van foto’s die op de begrafenis werden genomen, schreef de Turkse Medische Associatie een ander rapport, waarin acuut respiratoir falen door meervoudig trauma, in het bijzonder elektrische shocks en foltering door ophanging, als doodsoorzaak wordt aangegeven. Het bewijsmateriaal, verzameld volgens de richtlijnen van het toenmalige handboek betreffende “de efficiënte preventie en onderzoek van wederrechtelijke, arbitraire en parate executies” (2), het zogenaamde Minnesota Protocol, leidde uiteindelijk tot de veroordeling van de daders. De Turkse Medische Associatie organiseerde enkele jaren later een internationaal symposium over “Geneeskunde en Mensenrechten” in Istanbul. In 1996 namen de Turkse Mensenrechtenstichting samen met de Artsen voor Mensenrechten en de Medische Associatie het initiatief om richtlijnen op te stellen die kunnen worden gebruikt bij het onderzoeken van foltering op nog levende slachtoffers. Uiteindelijk zouden meer dan 75 experts uit 40 verschillende organisaties uit 15 landen, waaronder forensisch specialisten, artsen, psychologen, mensenrechten specialisten en advocaten, in het project betrokken worden. Drie jaar later, in 1999, hielden de werkzaamheden omtrent het Istanbul Protocol op en werd de tekst aan de Verenigde Naties voorgesteld. Kort hierna, op 4 december 2000, werd het Istanbul Protocol door zowel de Algemene Vergadering als de Mensenrechtencommissie aangenomen (3, 4).

2. Waarom het grondig documenteren van wettelijk toelaatbaar bewijs noodzakelijk is in (West-) Europa.

De historische achtergrond van het Istanbul Protocol wijst er op dat het is ontstaan uit de noden van een land waar foltering nog steeds bestaat – niettegenstaande officiële berichten waarin melding wordt gemaakt van inspanningen om deze vorm van geweld geheel af te schaffen. Men zou zich kunnen afvragen waarom men inspanningen dient te nemen om foltering te documenteren in landen waar het vermoedelijk niet meer plaatsvindt. Het is immers een breed gedragen geloof dat sinds de tweede Wereldoorlog, en met de ratificatie van documenten zoals het Verdrag tegen Foltering (CAT), alle vormen ernstige mishandeling door de staat waren afgeschaft.

Niettegenstaande het feit dat foltering daadwerkelijk een uitzondering op

 een overzicht van de geschiedenis, inhoud, en voorgaande trainingen in verband met het Istanbul Protocol, kan gevonden worden in het artikel van Furtmayr / Frewer (5).

 Bekijk ook de film “Signs of Torture”.

de regel is geworden (als men het sowieso al aantreft) in deze landen, zijn er vele redenen om de nodige middelen te investeren in een efficiënte documentatie van vermoedelijke gevallen van foltering, die men bijvoorbeeld bij asielzoekers terugvindt. Niettegenstaande het feit dat de methoden die in het Istanbul Protocol staan beschreven ook voor andere doeleinden kunnen worden gebruikt, zoals bijvoorbeeld asielprocedures, blijft de voornaamste doelstelling ervan om daders voor de rechtbank te brengen. Samen met deze doelstelling wordt het vitale belang van de strijd tegen straffeloosheid in gevallen van foltering benadrukt: enkel als (potentiële) daders afgeschrikt worden van hun daden door de dreiging van straf, zal hun gedrag ook daadwerkelijk veranderen. Om deze reden is een efficiënte wettelijke documentatie die tot vervolging en desgevallend veroordeling kan leiden, in principe ook een vorm van preventie van foltering – misschien niet voor het individuele slachtoffer dat reeds wrede behandeling heeft ondergaan, maar wel naar potentiële toekomstige slachtoffers toe.

Naast psychosociale steun voor slachtoffers is de efficiënte documentatie van foltering dus een tweede manier om met foltering om te gaan. Het werkt echter ook in de andere richting. Zoals werd aangetoond is ook de strijd tegen straffeloosheid een belangrijk element in het psychosociale herstel van slachtoffers (6). Er zijn dus wel degelijk goede redenen om vermeende gevallen van foltering goed te documenteren in (West-) Europa. De hierna volgende lijst geeft een overzicht van de meest prominente redenen, maar is niet exhaustief.

2.1 Bescherming van getraumatiseerde personen door hen niet te repatriëren en zo mogelijks bloot te stellen aan foltering

Iedereen die tegen vervolging aankijkt omwille van zijn of haar (vermeend) ras, religie, nationaliteit, lidmaatschap in een bepaalde sociale groep of omwille van een bepaalde politieke overtuiging, zou asiel moeten toegekend krijgen, zeker als deze gepaard gaat met een (ernstig risico op) foltering. De mogelijkheden om foltering aan te tonen in asielprocedures zijn spijtig genoeg echter beperkt, omwille van het formele karakter van de procedure. Zo moet het slachtoffer zijn of haar ervaringen delen in een gelijkaardige setting dan diegene waarin de foltering in de eerste plaats heeft plaatsgevonden, en zijn diegenen die beslissen over de zaak vaak niet geneigd om de echte waarheid aan het licht te laten komen. Een grondige documentatie kan er toe leiden asiel toegekend te krijgen en kan letterlijk levens redden in gevallen waar slachtoffers tegen repressie aankijken in hun land van herkomst, moesten ze er naar terugkeren. Meer nog, de Duitse psycholoog David Becker (zie citatie (6)) voor een overzicht van zijn theorie

 lees meer over de noodzaak van de strijd tegen straffeloosheid in Rauchfuss / Schmolze (6).

✓ *Het documenteren van foltering is belangrijk zelfs als het niet rechtstreeks wordt gebruikt om daders voor de rechtbank te dagen*

en verdere referenties) wijst er op dat een veilige en stabiele omgeving zonder meer een noodzakelijke voorwaarde is voor het herstel van slachtoffers. Een onzekere verblijfsstatus en de mogelijkheid te moeten terugkeren naar het land van herkomst – en dus naar de vermoedelijke daders – verergeren hoogstwaarschijnlijk de psychologische symptomen, en staat herstel in de weg. Om deze reden kan een grondige documentatie van foltering er voor zorgen dat slachtoffers een wettelijke verblijfsstatus verkrijgen in het gastland, in lijn met de humanitaire regels in verband met individuele (geestelijke) gezondheid.

2.2 Erkenning van het lijden van slachtoffers

Een van de voornaamste kenmerken van foltering in landen waar het op grote schaal voorkomt is dat het een soort van openbaar geheim wordt: iedereen weet dat het gebeurt, maar niemand durft het probleem te benoemen. Dit brengt een verdere isolatie van slachtoffers van foltering met zich mee, een isolatie waarin ze zich reeds bevonden doordat ze zaken hebben meegemaakt die ver buiten het dagdagelijkse leven staan. Hun vertrouwen in anderen is gewoonlijk helemaal vernietigd door de erg pijnlijke en traumatiserende ervaringen van foltering. Maar ook als slachtoffers wel openlijk willen spreken over hun ervaringen is dit vaak onmogelijk omwille van het geheime karakter van foltering. Dit heeft tot gevolg dat slachtoffers hun ervaring en hun eigen waarheid wordt ontkend, en dat de officiële versie van de waarheid die in de plaats treedt vaak enkel de versie van de daders is. Zo raken slachtoffers geheel geïsoleerd, zelfs nadat de feiten hebben plaatsgevonden. Dit draagt een reëel risico op verdere traumatisering in zich. De onwil om de waarheid aan het licht te laten komen, bijvoorbeeld in asielprocedures, is in dit opzicht een verderzetting van de eigenlijke foltering, doordat de ervaringen van de slachtoffers geheel worden ontkend. Een grondige documentatie van bewijsmateriaal houdt echter ook een erkenning van het leed van slachtoffers in, en draagt zo ook bij tot het herstellen van een deel van het vertrouwen van deze slachtoffers in het gerecht en gerechtigheid in het algemeen. Zelfs als daders niet voor een rechtbank kunnen gedaagd worden, kan dit een eerste stap betekenen in de richting van “herstellende gerechtigheid” (6).

2.3 Het benoemen van mensenrechtenschendingen

De meeste landen hebben documenten zoals het VN Verdrag inzake Burgerrechten en Politieke rechten of het Verdrag tegen Foltering ondertekend en geratificeerd. Hoewel deze documenten juridisch gezien bindend zijn en een absoluut verbod op foltering in welke omstandigheden

 onthoud wat je geleerd hebt over Becker's opvatting over psychosociaal trauma in Rauchfuss / Schmolze (2008) (6).

bekijk ook de presentatie door Knut Rauchfuss op de IALMH conferentie 2011.

dan ook inhouden, hinkt de feitelijke implementatie ervan achterop. Niettegenstaande officiële beloftes om foltering geheel te verbieden, komt het in vele landen nog steeds op systematische wijze voor. Hoe betreurenswaardig dit ook moge zijn met betrekking tot de strijd tegen straffeloosheid in gevallen van foltering, het is wel zo dat in geen enkel land het gebruik van foltering openlijk wordt verdedigd. Er zijn dan ook mogelijkheden om deze landen te wijzen op de contradicties die er bestaan tussen hun officiële positie en onofficiële handelswijzen. Een grondige en efficiënte documentatie van vermeende gevallen van foltering, op basis waarvan wettelijk toelaatbaar bewijs kan worden gegenereerd, laat dan ook toe om die landen te identificeren waar foltering nog op systematische wijze voorkomt. Dit is vooral het geval als er bijvoorbeeld meerdere gevallen van asielzoekers zijn die gewag maken van foltering en in staat zijn deze aantijgingen hard te maken door middel van een grondig onderzoek en gedegen documentatiemateriaal. Naast het “met de morele vinger wijzen” kan dit gedocumenteerd bewijsmateriaal ook regionale of VN mechanismen in gang zetten om incidenten van foltering op de voet te volgen of te onderzoeken, aangezien het gebruik van foltering door de staat een overduidelijke inbreuk betekent op zowel regionale als internationale overeenkomsten of afspraken met betrekking tot de mensenrechten. .

2.4 Het stelt slachtoffers in staat daders te vervolgen in de nationale rechtbanken van hun thuisland.

Het documenteren van vermoedelijke gevallen van foltering in (West-) Europese landen betekent in de praktijk meestal het in kaart brengen van beschuldigingen die door vluchtelingen worden naar voor gebracht. Dit brengt met zich mee dat het voor deze slachtoffers onwaarschijnlijk is dat ze in hun thuisland een beroep zouden kunnen doen op gerechtigheid. Echter, omwille van verschillende redenen (het introduceren van een nieuwe regering ten gevolge verkiezingen of revoluties) kan de situatie veranderen, en kan het bewustzijn er ontstaan dat een nieuwe stabiele orde enkel kan bestaan als men met het duistere verleden komaf maakt. Voorbeelden hiervan zijn verschillende Zuid Amerikaanse staten die besloten hebben een einde te maken aan de straffeloosheid van vroegere daders. Van zodra de situatie in het thuisland vervolging toelaat, kunnen voormalige slachtoffers er de voorkeur aan geven (en misschien moeten ze hiertoe aangemoedigd worden) in hun thuisland gerechtigheid te zoeken. Om dit op een succesvolle manier te doen, is gedegen bewijsmateriaal van kapitaal belang. Gezien een grondige documentatie van foltering ook inhoudt dat dit bewijsmateriaal doorheen de tijd bruikbaar of valide blijft, kan dit een duidelijke meerwaarde betekenen in de emancipatie van slachtoffers door ze in staat te stellen voor zichzelf op te komen en op zelfstandige basis

✓ *hoewel dit op het eerste zicht niet altijd duidelijk blijkt, kan het bewijs uiteindelijk wel in rechtszaken gebruikt worden*

gerechtigheid na te streven.

2.5 Faciliteren van de vervolging van daders voor internationale tribunalen of rechtbanken van derde landen

De voorbije jaren heeft internationaal strafrecht grote vooruitgang geboekt op verschillende vlakken. Sinds de oprichting van het Internationaal Strafhof kunnen daders van grove schendingen van mensenrechten voor de rechtbank gedaagd worden, zonder dat hun vroegere positie of politieke macht het proces kan beïnvloeden. Naast dit internationale strafrecht hebben sommige landen bovendien nationale wetten gestemd die de vervolging en berechting van daders van mensenrechtenschendingen mogelijk maken als deze niet door onderdanen van het land in kwestie zijn gebeurd en wanneer de mensenrechtenschendingen elders dan het land in kwestie hebben plaatsgevonden. Dit is mogelijk op basis van het principe van universele jurisdictie. Deze ontwikkelingen betekenen een duidelijke meerwaarde in de strijd tegen straffeloosheid en breiden de mogelijkheden om daders te vervolgen aanzienlijk uit. Vanzelfsprekend is ook in deze gevallen bewijsmateriaal van essentieel belang, net zoals in elke andere strafrechtelijke procedure. In het licht van deze nieuwe ontwikkelingen wint de grondige documentatie van vermoedelijke gevallen van foltering dan ook aan belang.

2.6 Aanscherpen van kennis aangaande foltering en andere vormen van misbruik

Met betrekking tot foltering blijken mensen zeer "creatieve" wezens te zijn. Een blik op de geschiedenis van foltering en folteringsmethoden geeft een duidelijke indicatie van waartoe mensen in staat zijn om anderen te doen lijden. Tot op de dag van vandaag is dit het geval. Hier tegenover staat dat daders nu, meer dan ooit, tegen vervolging aankijken. Dit brengt echter ook met zich mee dat ze nu meer "verfijnde" methoden gebruiken om zo weinig mogelijk sporen van foltering na te laten op het slachtoffer. Een voorbeeld hiervan is het toedienen van elektrische schokken. Wanneer diagnostische methoden werden ontwikkeld om brandwonden afkomstig van dergelijke schokken tot maanden na het toedienen ervan op te sporen, begonnen daders gels en andere vloeistoffen te gebruiken bij het toedienen van elektrische schokken. Naast het feit dat deze methode voor het slachtoffer pijnlijker is, wordt vermeden dat brandwonden ontstaan door de contactoppervlakte van de elektrische schok op het lichaam te vergroten via geleiding door de vloeistof (zie (1) p 40-41). Een andere "ontwikkeling" in dit opzicht is de toename in psychologische foltertechnieken, zoals bijvoorbeeld toegepast in de Amerikaanse *War on Terror*. Aangezien een

grondige documentatie van foltering zowel bestaat uit een uitgebreid medisch verslag als een psychologische evaluatie van het slachtoffer, groeit onze kennis omtrent de verschillende vormen van foltering automatisch mee. Deze kennis is van essentieel belang in de strijd tegen foltering op alle niveaus, van de behandeling van overlevenden tot het opvolgen en vervolgen van mensenrechtenschendingen, aangezien ze toelaat om nieuwe diagnostische technieken te ontwikkelen.

2.7 Documentatie is makkelijker in veilige en welgestelde landen

Hoewel het duidelijk is dat de nadruk in de strijd tegen foltering dient te liggen op het in kaart brengen, vervolgen, en uiteindelijk het uit de wereld helpen van dergelijke praktijken in landen waar het nog wordt toegepast, zijn er toch enkele voordelen verbonden aan het documenteren van foltering in gastlanden. Een eerste reden is dat slachtoffers in veilige (West-) Europese landen geen schrik moeten hebben voor vergeldingsacties wanneer ze met beschuldigingen van foltering naar buiten komen. Dit staat vaak in scherpe tegenstelling tot landen waar foltering systematisch wordt toegepast en overheidsinstellingen hier zelf ook een rol in spelen. Verder kan de documentatie van foltering in gastlanden ook een ethisch dilemma voor onder meer medisch personeel oplossen: als men duidelijke sporen van foltering vaststelt, wordt men geconfronteerd met de moeilijke keuze om dit verborgen te houden of niet, uit schrik voor represailles tegen het slachtoffer, diens familie, of het medisch personeel zelf. Een bijkomende vraag is vaak of het geval publiek dient gemaakt te worden, om zo mede een halt toe te roepen aan foltering (zie (1) p. 15 en (7) p. XXIV). Dergelijke dilemma's ontstaan meestal niet in landen waar foltering eerder de uitzondering is dan de regel.

Een andere reden om foltering in (West-)Europese landen te documenteren heeft te maken met de beschikbare middelen. Zowel de betere algemene financiële situatie maar ook de beschikbaarheid van professioneel geschoolde psychologen en ander medisch personeel, en de beschikbaarheid van geavanceerde diagnostische methoden dragen uiteraard bij tot een grondige documentatie van foltering. Vaak zijn gespecialiseerde (en vaak ook dure) diagnostische methoden zoals MRT of CT niet beschikbaar in vele landen waar het misbruik heeft plaatsgevonden, en al zeker niet voor de armere slachtoffers van foltering. Dit niettegenstaande, zijn deze radiologische methoden vaak essentieel voor een correcte diagnose van wonden en, bijgevolg, in het vergaren van ontegensprekelijk bewijs dat er daadwerkelijk foltering heeft plaatsgevonden.

✓ *Standardized and effective documentation is absolutely essential!*

✓ *er kunnen ook pragmatische redenen worden aangehaald om tot een efficiënte documentatie te komen in gastlanden.*

2.8 De aandacht vestigen op het feit dat foltering of mishandeling nog steeds kunnen bestaan in zogenaamde “beschaafde” landen.

Het is een wijdverspreide aanname dat foltering en mishandeling niet langer bestaan in West-Europese landen. Sinds de Verlichting kwam deze praktijk onder druk te staan en werd hij stap voor stap afgeschaft, met enkele opflakkeringen, bijvoorbeeld net voor en tijdens de tweede wereldoorlog in Duitsland en tijdens de Algerijnse strijd voor onafhankelijkheid met Frankrijk. Recentelijk lijkt er echter nog weinig twijfel te bestaan over het feit dat foltering in deze landen niet meer bestaat. Hoewel foltering zeker niet meer op grote schaal voorkomt in deze landen, en hoewel de situatie van deze landen niet vergelijkbaar is met vele “folterings-landen”, kan toch gewag worden gemaakt van een aantal gevallen van ernstige mishandeling en zelfs foltering. Zoals expliciet aangegeven in het Verdrag tegen Foltering en het Istanbul Protocol, zijn ook andere vormen van wrede, onmenselijke of degraderende behandeling expliciet verboden. Dergelijke vormen van ernstige mishandeling kunnen bijvoorbeeld voorkomen bij de gedwongen uitwijzing van asielzoekers wiens aanvraag werd afgewezen. Andere voorbeelden zijn de omstandigheden waarin asielzoekers verkeren in Griekenland, waar ze vaak in hechtenis verblijven, of de praktijk in Duitse gevangenissen waarbij gevangenen (soms bijna naakt) in kruisvorm aan de grond worden geketend als ze beschouwd worden als een gevaar voor anderen of zichzelf – hoewel er uiteraard menslievendere methoden bestaan om dit probleem op te lossen (zoals cellen met zachte muurbekleding).

3. Literatuur

1. United Nations High Commissioner for Human Rights. Istanbul protocol : manual on the effective investigation and documentation of torture and other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment. Rev. 1 ed. New York [u.a.]2004. X, 76 S p.
2. Minnesota Lawyers International Human Rights Committee. Subcommittee on Inquiry Procedures. The Minnesota protocol : preventing arbitrary killing through an adequate death investigation and autopsy : a report of the Minnesota Lawyers International Human Rights Committee, Subcommittee on Inquiry Procedures. Minneapolis, MN: The Committee; 1987. iii, 34, A28 p.

3. Iacopino V, Ozkalipci O, Schlar C. The Istanbul Protocol: international standards for the effective investigation and documentation of torture and ill treatment. *Lancet*. 1999;354(9184):1117. Epub 1999/10/06.
4. Ucpinar H, Baykal T. An important step for prevention of torture. The Istanbul protocol and challenges. *Torture : quarterly journal on rehabilitation of torture victims and prevention of torture*. 2006;16(3):252-67. Epub 2007/01/26.
5. Furtmayr H, Frewer A. Documentation of torture and the Istanbul Protocol: applied medical ethics. *Medicine, health care, and philosophy*. 2010;13(3):279-86. Epub 2010/04/27.
6. Rauchfuss K, Schmolze B. Justice heals: the impact of impunity and the fight against it on the recovery of severe human rights violations' survivors. *Torture : quarterly journal on rehabilitation of torture victims and prevention of torture*. 2008;18(1):38-50. Epub 2008/01/01.
7. British Medical Association. *The medical profession and human rights : handbook for a changing agenda*. London [u.a.]: Zed Books; 2001. XXXIII, 561 p.